

کارکرد تغییر اعتباریات در تفاسیر عصری با تأکید بر نظریه اعتباریات علامه طباطبائی

مریم محبی‌پور^۱، مجید معارف^۲، سیدمحمدعلی ایازی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۰۲ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴)

چکیده

علامه طباطبائی، در علوم گوناگون اسلامی نوآوری‌هایی داشت از جمله این نوآوریها نظریه ادراکات اعتباری است. گرچه قبل از ایشان نیز توسط برخی فیلسوفان مسلمان مطرح است، اما علامه در تفسیرالمیزان و سایر آثار خویش قلمرو آن را از معرفت‌شناسی به بعد فرهنگی و تربیتی توسعه داد؛ به طوری که این نظریه را می‌توان به عنوان نظریه‌ای نوین در صورت‌بندی دقیق‌تر ساختار رفتار انسان بیان نمود. علامه با طرح ادراکات اعتباری به عنوان سنجی از ادراکات انسانی نقش عناصری چون نیاز، مقاصد و غایات، و موقعیت جغرافیایی، محیط عمل را در رفتار و کنش‌های متفاوت انسان دخیل می‌داند به اعتقاد ایشان باوجود ثابت بودن اصل تربیت، فرایند رشد تربیتی در محیط‌های متنوع طبق نظر عقلای جامعه شکل خاصی به خود می‌گیرد از همین‌رو این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به بحث درباره‌ی تأثیر و کارکرد تغییر اعتباریات در تفاسیر عصری می‌پردازد و با هدف تأثیر اعتباریات در تربیت انسان از یک جنبه به این نتیجه می‌رسد که خداوند متعال با قرار دادن شریعت‌های گوناگون، زبان و فرهنگ‌های متنوع، روشهای تربیتی را متناظر با ظرفیت افراد و نیاز جامعه با حفظ اصول پایدار تربیتی از طرق گوناگون مانند عقل و وحی در اختیار بشر قرار می‌دهد، از همین‌رو اعتباریات نیز تغییر می‌کند؛ از جنبه دوم خداوند متعال نظام پاداش‌های گوناگون را با توجه به استعداد و موقعیت افراد در نظر می‌گیرد تا افراد بیشتری در نظام پاداش الهی اهل نجات باشند.

کلید واژه‌ها: نظریه اعتباریات، قرآن کریم، علامه طباطبائی، تغییر اعتباریات، کارکرد، تفاسیر عصری.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛
smohebbipour@yahoo.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ایران. (نویسنده مسئول)؛
maaref@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛
Ayazi1333@gmail.com

۱- تبیین مسأله

علامه طباطبایی، به منظور فهم عالم مدرن و مناسبات حاکم بر آن بحث ادراکات اعتباری را در ادامه پیدایش کثرت در ادراکات برمی‌شمرد. تا نشان دهنده‌ی مواجهه این مفسر با یکی از بزرگترین مسائل دوره‌ی مدرن، یعنی تکثرگرایی باشد. با مرور آثار علامه طباطبایی می‌توان به صراحت گفت علامه و تا حدودی برخی مفسران معاصر دغدغه تنوع و تکثر اخلاق و دین و فرهنگ را دارند. اهمیت این موضوع زمانی مشخص می‌شود که امروزه شاهد ناکارآمدی برخی مکاتب تربیتی به دلیل نگاه تک بعدی به انسان و عدم شناخت کامل او هستیم.

بر همین اساس علامه بیان می‌کند ادراکات اعتباری حاصل یک سلسله نیازهای وجودی و احساسات. اعم از ثابت و متغیر است که انسان و شرایط آنها را می‌آفریند؛ به عبارت دیگر این ادراکات، به صورت قراردادی، برای رفع نیازها و رسیدگی به امور اجتماعی انسان توسط او ایجاد می‌شوند در نتیجه انسان اعمال اختیاری خود را در ظرف روابط اجتماعی به آنها تعلیل کرده و اراده خود را بدان‌ها مستند می‌نماید. این قبیل علوم امری اعتباری و قراردادی هستند که در جوامع مختلف بر اثر شرایط تغییر می‌کنند بنابراین با وجود حقیقی بودن؛ برخی اعتباریات؛ تابع عوامل زمینه‌ای نظیر محیط اقلیمی و اجتماعی و فرهنگی توسط عقلای جامعه براساس مصالح موجود در تغییر هستند. این پژوهش با بحث تغییر اعتباریات در برخی آیات قرآن کریم به پرسش‌های ذیل پاسخ می‌دهد؛ تغییر اعتباریات چگونه بر رفتار انسان تأثیر می‌گذارد؟ تنوع روش‌های تربیتی چگونه از نظریه اعتباریات به دست می‌آید؟ اعتباریات در تفاسیر عصری چه کارکردی دارد؟ توجه به تغییر اعتباریات چگونه ما را در حل چالش نسبیت اخلاقی کمک می‌کند؟

۲- مقدمه

قبل از پرداختن به کارکرد اعتباریات ذکر چند نکته در مقدمه ضروری است تا اهمیت

پرداختن به موضوع دوچندان شود.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

۱. با توجه به بروز یکی از بزرگترین مسائل مدرن یعنی "کثرت‌گرایی فرهنگی" علامه طباطبائی بحث ادراکات اعتباری را در ادامه بحث «پیدایش کثرت در ادراکات» مطرح می‌نماید؛ که نشان‌دهنده درک اسباب تکثر در فرهنگ‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای غالب در مباحث انسان‌شناسی است و مطرح کردن آن در تفسیر المیزان و سایر مباحث تفسیری ایشان نشان‌دهنده توجه ایشان به تطبیق اعتباریات با آموزه‌ای قرآن کریم است تا اهمیت موضوع را نشان دهد. از جهت دیگر این نظریه با توجه چالش‌های تربیتی معاصر ظرفیت این را دارد بتواند یک نظام تربیتی را متناظر با اقلیم‌ها و فرهنگ‌های متفاوت به نهاد تعلیم و تربیت تحویل دهد لذا شایسته است صاحب‌نظران از این نظریه و نظریه‌های متقارن یک نظام تربیتی هدفمند را برای جامعه جهانی پایه‌گذاری نمایند.

۲-۲. پیشینه نظریه اعتباریات

بررسی پیشینه فضای علمی اعتباریات در سده‌های گذشته نشان می‌دهد؛ این موضوع در مباحث پیشینیان از ابن‌سینا تا محقق اصفهانی استاد علامه طباطبائی به صورت اجمالی مطرح شده است. اما علامه بیش از بیست سال در آثاری مانند "رسائل سبعه"، "النسیان فی الدنيا"، "رساله الولایه" و در نهایت "مقاله ششم اصول فلسفه و روش رئالیسم" و حتی در تفسیر المیزان به تفصیل به آن پرداخته است. پرداختن علامه در آثار متعدد بیانگر محوریت اعتباریات در نظام فکری ایشان است به دلیل نوآوری علامه بسیاری از اندیشمندان به بازبینی و نقد و بررسی اعتباریات پرداخته‌اند از جمله:

۱-۲-۲. گسترش قلمرو اعتباریات از معرفت‌شناسی به فرهنگی و تربیتی: گسترده کردن مبحث اعتباریات و افزایش قلمرو آن به بحث فرهنگی و تربیتی در مقالات متعدد

بررسی شده است: اعتباریات فرهنگی با درک اسباب تنوع و تکثر و تکثر فرهنگی‌های متنوع می‌کوشد؛ اصول و پایه‌های و توجه به وحدت و یگانگی را حفظ کند. (مصلح، ۲۷-۴۶؛ حسین‌پور صیاغ و همکاران، ۱۳۹-۱۱۸).

۲-۲-۲. برخی اعتباریات را در المیزان بررسی کرده‌اند: این مقالات مهمترین ویژگی اعتباریات را در المیزان حقیقی بودن اعتباریات با وجود قراردادی بودن آن می‌دانند؛ از نظر این محققان اعتباریات ریشه در واقعیت دارد و در نهایت تأثیر اعتباریات را در رفتارهای اختیاری انسان را به تصویر می‌کشند و آیات متعدد را در این زمینه بررسی کرده‌اند. (برهان مهریزی، ۶۹-۸۶؛ یزدان مقدم، ۳۱-۵۰)

۲-۲-۳. برخی از صاحب‌نظران نیز رابطه فقه و اخلاق را در مسائل اعتباری بررسی می‌کند و اعتباریات را به عنوان ادراکاتی که تابع اراده و احتیاجات انسان است می‌دانند در نهایت به چالش‌های حقیقی و اعتباری بودن اخلاق پاسخ می‌دهند. (سوزنجی و همکاران، ۳۱-۹؛ ایازی، اعتباری بودن حل چالش‌های اخلاقی معاصر)

۲-۳. نوآوری تحقیق

با توجه به اینکه در زمینه "کارکرد تغییر اعتباریات" تحقیق خاصی صورت نگرفته است؛ تغییر اعتباریات، کارکرد تغییر اعتباریات؛ میزان پایداری الگوهای رفتاری، شکل‌گیری روش‌های تربیتی متناظر با موقعیت‌های متفاوت در اسلام، توجه به گوناگونی سیستم پاداش الهی، از نوآوریها و نتایج توجه به تغییر اعتباریات است. بنابراین روی آوردن به امور فوق یک نظام تربیتی موقعیت‌مند را در خلال توجه به تغییر اعتباریات بنیان می‌نهد.

۲-۴. مفهوم شناسی اعتباریات

از نظر علامه علوم و تصدیقاتی که ما دارای آن هستیم بر دو قسم هستند: اول علوم و تصدیقاتی که هیچ‌گونه ارتباطی به اعمال ما نداشته و تنها واقعیاتی را کشف نموده و با

خارج تطبیق می‌دهد، مانند تصدیق به اینکه عدد چهار جفت است، این گزاره بدیهی، صدق و حق است.

قسم دوم: علوم و تصدیقاتی اعتباری و قراردادی؛ که ما آن را در کارهای روزمره استفاده می‌کنیم. این علوم عبارتند از احکام و قوانین که در اجتماع جریان دارد؛ مانند ولایت، ریاست، سلطنت و امثال آن. لذا می‌بینیم این احکام برحسب اختلافی که جوامع بشری دارند مانند قطبی‌ها استوایی‌ها، شرقی‌ها، غربی‌ها، متفاوت برداشت می‌شود، شیوه‌های تربیت در نظام‌های آموزشی، شیوه‌ی برخورد با کودکان، یا رفتار با زندانیان در هر جامعه‌ای متفاوت است گرچه اعتباریات عقلانی بدون اختلاف هم وجود دارد مانند وجوب تشکیل اجتماع و خوبی عدالت و بدی ظلم و امثال آن (طباطبائی، المیزان، ۱۶۴/۸ و ۳۱۶-۳۱۷؛ جوادی آملی، رَحِیقِ مَخْتوم، ۵۰/۱۵؛ برهان مهریزی، ۶۹-۸۶).

۲-۴-۱. انواع اعتباریات

از نظر علامه طباطبائی اعتباریات دو نوع است.

۲-۴-۱-۱. اعتباریات عمومی ثابت غیر متغیر: مانند خوبی عدالت، بدی ظلم، این اعتباریات توسط برخی دیگر اعتباریات تغییر نموده مانند صدها مثال از تغییرات آداب و رسوم اخلاقی، معاملاتی که در طول قرنهای متمادی تغییر می‌کند.

۲-۴-۱-۲. اعتباریات خصوصی قابل تغییر مانند زشت و زیبایی، انسان می‌تواند هر سبک اجتماعی را که روزی خوب شمرده روز دیگر بد بشمارد ولی نمی‌تواند از اصل اجتماع صرف‌نظر نموده و یا اصل خوبی و بدی را فراموش نماید. (طباطبائی، اصول فلسفه رئالیسم، ۱۲۳) برای آشنایی با آیات مستفاده علامه در المیزان (نک: یزدان مقدم، ۳۱-۵۰)

۲-۵. مراحل شکل‌گیری اعتباریات

مراحل شکل‌گیری اعتباریات از دیدگاه علامه عبارتند از: (اضطرار، تسخیر و سلطه،

ضروریات فقهی عرضی قابل تغییر هستند. به عنوان مثال دیه عاقله حرمت ماه‌های حرام از مناسبات قبیلگی است. و اجتهاد فقهی مستلزم ترجمه فرهنگی عرضیات است. از همین رو بی‌توجهی به اصول فرهنگی و تربیتی، تربیت را به قهقرا می‌کشاند در نتیجه باید برای به کمال رسیدن تربیت دینی تغییرات اساسی صورت گیرد (سروش، ۴-۱۸) این نظریه نیز تا حدودی بیانگر اصول ثابت تربیتی و فروع ثابت آن است. علامه نیز مباحث متعلق به مبدأ و احکام و معارف مربوط به نشئه بعد از دنیا و سرای دیگر را به زبان اعتبار می‌داند. (طباطبائی، المیزان، ۲۸/۲؛ هاشمی، ۱۰۳-۱۲۰)

با اندکی تسامح می‌توان اعتباریات ثابت و متغیر را با این نظریات پیوند زده و گامی مهم در جهت تمدن نوین اسلامی برای نظام‌سازی تربیتی اسلامی برداریم.

نتایج مقاله

۱. در اعتباریات با توجه به نیازها، اهداف، مقاصد و غایات، قوه وهم و موقعیت جغرافیایی، محیط عمل رفتار انسان‌ها تغییر می‌کند زیرا اعتبار تربیت - مانند همه اعتباریات ضروری برای اجتماع - مبتنی بر یک نیاز واقعی ناظر به نوع انسان‌هاست - و از این رو اصل اعتبار تربیت ثابت است - لکن معانی تربیت در جوامع مختلف و با توجه به موقعیت‌های اجتماعی تغییر می‌کند.

۲. یکی از کارکردهای استفاده از اعتباریات توجه به تفاوت‌های فردی در موقعیت‌های مختلف علمی، محیطی است. که قرآن کریم به این مهم توجه نموده و عوامل مختلف را در تربیت دخیل می‌داند. لذا روش‌های تربیتی را متناظر با موقعیت‌های متفاوت مخاطبان عرضه می‌نماید که مبین روی آوردن تفاسیر عصری به نقش محیط زیست، استعداد‌های فردی، مخاطب‌شناسی در مسائل تربیتی است.

۳. تفاسیر عصری توجه به نظام پادشاهی الهی را در جهت تنوع دادن به کنش‌های رفتاری و توانایی افراد در نظام تربیتی دخیل می‌دانند لذا نظریه اعتباریات با رعایت اعتدال

در مباحث تربیتی مطلق‌گرایان و نسبی‌گرایان مطلق را به چالش می‌کشد و عقل و مصلحت را در مباحث حسن و قبح عقلانی حجت می‌شمرد همچنین با واقعیت دانستن جملات اخلاقی و تا حدودی اعتباریات عدم واقعیت جملات اخلاقی را حل می‌کند.

۳. تکثرگرایی؛ در عصر حاضر حاصل ارتباطات گسترده میان انسان‌ها در صور و اشکال گوناگون است. در حال حاضر، با انتقال سریع آن از طریق انواع رسانه‌ها روبه‌رو هستیم لذا نظام تربیتی مبتنی بر پاداش‌های متفاوت مراتب رشد متفاوت، دسته‌بندی افراد در قیامت همگی نشان از تغییر اعتباریات و توجه خداوند متعال به کنش‌های متفاوت در عین حال باید به حفظ مبانی و قوانین پایدار اخلاقی ثابت هستی پایبند بود تا در فردگرایی و نسبی‌گرایی افراطی جهان معاصر دچار نشویم.

علامه با طرح مبحث اعتباریات مفسران را به تکاپو و داشت تا مفسران و قرآن پژوهان پژوهش‌هایی برای رسیدن به معنایی جامع و کامل از تربیت با بهره‌گیری از قرآن و سایر منابع معتبر اسلامی و با در نظر گرفتن تمامی ابعاد انسانی نظام تربیتی اسلامی را به صورت یک نظریه با تمام ابعاد معرفی نمایند.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.
۲. ابراهیمی پور، قاسم، کنش متقابل اجتماعی از منظر علامه طباطبایی، معرفت فرهنگی اجتماعی سال پنجم، شماره ۳ (پیاپی ۱۹)، تابستان ۱۳۹۳
۳. احمدوند، محسن، قبولی، محمدتقی، فخلعی، محمدتقی، نگرشی نو در مفاد قاعده نفی سبیل و نسبت سنجی آن با اصل عدالت در روابط بین‌المللی، فقه سال بیست و سوم، بهار و تابستان شماره ۱، ۱۲۳-۱۵۱، ۱۳۹۵.
۴. اسماعیلی‌زاده، عباس و آجلیان، محمدمهدی. رهیافتی نو بر نحوه تعلیم اعتقادات، اخلاق و احکام در سیر نزول قرآن، علوم قرآن و حدیث، شماره ۸۵، ۱۳۸۹.
۵. اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان، تهران ۱۳۹۵ ش.
۶. اکبرنژاد، مهدی و منصورزاده، زهرا، اللقاء و تلقین، به عنوان یکی از روش‌های تربیتی در قرآن از نگاه مفسران الاهیات. قرآنی شماره ۵، ۱۳۹۴ ش.
۷. اکبریان، رضا، کمالی محمدهادی، ثبات یا نسبیت گزاره‌های اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی، و آموزهای فلسفه اسلامی، بهار و تابستان، شماره ۱۸، ۷۶-۹۱، ۱۳۹۵ ش.
۸. ایازی، سید محمدعلی، "اعتباری بودن احکام اخلاقی و حل چالش‌های فقهی دنیای معاصر" اندیشه ما ۱۴۰۱ ش.
۹. همو، آزادی در قرآن، تهران، ذکر ۱۳۹۵ ش.
۱۰. همو، معنا شمولی در تفسیر الفرقان، قم، شکرانه. ۱۳۹۸ ش.
۱۱. همو، اصل کرامت به مثابه‌ی قاعده فقهی، تهران، سرایی، ۱۴۰۰ ش.
۱۲. همو، قرآن و تفسیر عصری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۱۳. همو، سیدمحمدعلی، ملاکات احکام کتاب و شیوه‌های استکشاف آن، تهران، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۴. آذری آلماچوان، خلیل و فرج پور، محمد و خلیل، بررسی شیوه‌های تغییر رفتار در روان‌شناسی و رسالت حضرت نوح علیه السلام بر اساس قرآن کریم، هشتمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات میان رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی ایران، تهران، ۱۴۰۲.
۱۵. آقایی، سیدرسول، عادل ساریخانی، واکاوی فقهی حقوقی ادله قرآنی، اضطرار، صفحه ۲۵-۴۷، ۱۴۰۰.
۱۶. بخشی، محمدرضا، محمود، کریمی، مفهوم‌شناسی جهاد کبیر در قرآن کریم و تبیین عرصه‌های آن، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن سال هشتم، بهار و تابستان، شماره ۲ (پیاپی ۱۶)، ۱۸۷-۲۰۶، ۱۳۹۹.
۱۷. برهان مهریزی، مهدی، اعتباریات از نگاه المیزان، معرفت فلسفی سال هفدهم، بهار، شماره ۳، (پیاپی ۶۷: ۸۶-۶۹) ۱۳۹۹.
۱۸. همت بناری، علی، الگوی تربیت فرزند بر مبنای تحلیل و تفسیر سوره‌ی لقمان، آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، دوره ۴، شماره دو/ ۴۱-۶۰، ۱۳۹۸.
۱۹. تهرانی، محمدصادق، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم، فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۶ ق.
۲۰. همو، ترجمان الفرقان، شکرانه، قم، ۱۳۸۸ ش.
۲۱. جوادى آملی، عبدالله، تسنیم، تهران، مرکز بین‌المللی اسراء، ۱۳۹۲ ش.
۲۲. همو، سروش رحمت، تهران، مرکز بین‌المللی اسراء.
۲۳. همو، رحیق مختوم، تهران، مرکز بین‌المللی اسراء.

۲۴. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعه، موسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹.
۲۵. حسین‌پور صباغ، داود؛ علم‌الهدی، جمیل؛ سوزنجی، حسین، بازشناسی مفهوم «تربیت» در نظریه‌ی اعتباریات علامه طباطبایی (ره)، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، سال دهم، شماره ۲: ۱۱۸-۱۳۹، ۱۳۹۹.
۲۶. حسینی معصوم، سیدمحمد، رادمرد، عبدالله، «تأثیر بافت زمانی- مکانی بر تحلیل کنش گفتار»، مقایسه فراوانی انواع کنش‌های گفتار در سوره‌های مکی و مدنی قرآن، دو ماهنامه جستارهای زبانی، دوره: ۶، شماره ۳. (۹۲-۶۵) ۱۳۹۴ش.
۲۷. حق‌پرست، شعبان، کاویانی، کورش و کهنوند، حامد. «منطق اعتبار قاعده حقوقی در منطقه الفراغ». فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، شماره ۲۱، دوره ۶، ۱۴۴-۱۱۹، ۱۳۹۹.
۲۸. خمینی، روح‌الله، شرح دعای سحر، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، تهران.
۲۹. دنبلی، مهرناز و باقری، خسرو. «تحلیلی از مفهوم عام واژه «اسلام» در قرآن کریم». رهیافتی به سیمای انسان مقاله ۸، دوره ۱۳، شماره ۴۹، خرداد ۱۴۰۱، صفحه ۱۵۲-۱۲۸، ۱۴۰۱.
۳۰. سروش، عبدالکریم کیان، کیان ذاتی و عرضی در دین، ش. ۴۲، ۱۳۷۶.
۳۱. سلیمانی، حسینی، «اجرا ناپذیری کیفر سنگسار از شش منظر حقوق بشر»، سال چهاردهم، دوره ۱۴، شماره (پیاپی ۲۷) ۴۳-۷۲، ۱۳۹۸ش.
۳۲. سوزنجی، حسین، تمایز فقه و اخلاق، در یک اشتباه تاریخی، دوره ۷، شماره ۱، ش ۲۴: ۳۱-۹، ۱۳۹۹ش.
۳۳. سیاوشی، کرم، من وحی القرآن، «تفسیری با رویکرد تربیتی و عصری»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دوره: ۸، شماره ۱۵، ۷۳-۱۰۸، ۱۳۹۰ش.
۳۴. صادقی تهرانی، محمد، «ترجمان فرقان تفسیر مختصر قرآن کریم»، ۵ جلد، قم، شکرانه، ۱۳۸۸ ش.
۳۵. صدر، اقتصادنا، چاپ پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر، قم، بی‌تا.
۳۶. صفایی حائری، علی، روش برداشت از نهج‌البلاغه، قم، لیلۀ القدر، ۱۳۵۸.
۳۷. همو، «تطهیر با جاری قرآن»، قم، لیلۀ القدر، ۱۳۹۱.
۳۸. طالقانی، یرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
۳۹. طباطبایی، سیدمحمدحسین، «بررسی‌های اسلامی»، قم: بوستان کتاب، ۱۳۶۸.
۴۰. همو، مجموعه رسائل، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۴۱. همو، اصول فلسفه و روش رئالیسم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۴۲. همو، المیزان فی تفسیر القرآن، با ترجمه: محمدباقر موسوی. قم، دفتر انتشارات اسلام، ۱۳۷۴.
۴۳. همو، اصول فلسفه رئالیسم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴.
۴۴. همو، تفسیر البیان فی الموافقة بین الحدیث و القرآن، دارالتعارف، بیروت، ۱۴۲۷ق.
۴۵. عسکریور، زهرا و نوروزی، رضاعلی، محیط‌های تربیتی اثرگذار در دوران کودکی با نگاهی بر دیدگاه صفایی حائری، فصلنامه حکمت اسلامی، دوره ۴، شماره ۱۱، ۱۳۹۶.
۴۶. غلامی، علی، "اضطراب، اجبار و اکراه، از ترادف تا تفاوت، پژوهشنامه حقوق اسلامی سال سیزدهم، بهار و تابستان شماره ۱، پیاپی ۳۵، ۳۹-۷۲، ۱۳۹۱ش.
۴۷. فضل‌الله، محمدحسین، تفسیر من وحی القرآن، بیروت، دارالملاک، ۱۴۱۹.
۴۸. همو، دریچه‌ای به دنیای جوانان، مترجم فقهی‌زاده، عبدالهادی، تهران، دادگستر، ۱۳۷۸.
۴۹. قرشی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، تهران دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ش.
۵۰. قطب. سیدابراهیم حسین شاذلی، فی ظلال القرآن، لبنان، ۱۳۸۷ ق.
۵۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۵۲. محبی پور، مریم، عوامل موثر بر ذهن مفسر در آیهی یک نسا با تاکید بر آفرینش زن، اولین همایش ملی زنان «بازآفرینی شهری و توسعه پایدار»، ۱۳۹۶ش.
۵۳. محبی پور، مریم و معارف، مجید و ایازی، سیدمحمدعلی، کارکرد تفسیر اجتماعی با تاکید بر آرای مفسران شیعه، «مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی»، سال ۶، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۳، پیاپی ۲۳، ۱۶۱-۱۳۷، ۱۴۰۱ش.
۵۴. محمدفام، سجاد؛ نکونام، جعفر؛ مؤدب، سیدرضا؛ تحلیل تحول آراء تفسیری مفسران با تکیه بر مؤلفه ایدئولوژی، مجله کتاب قیم، پیاپی ۱۶، ۲۶-۷، ۱۳۹۶.
۵۵. محمدی، حسام؛ قاضی زاده، کاظم؛ محمدجعفر، کوروش محمدی؛ مقایسه تاریخی و تحلیل مبانی عادت از منظر روان شناسی و قرآن، «کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی»، ۱۳۹۵.
۵۶. محمدی نیکندی، باب اله و رهنمایی، سوگند و هدایتی مقدم، زهرا و ترک، مائده و کرمی جوقان، زهرا، بازخوانی اصول روش های تربیت فرزندان در سوره لقمان، اولین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم قرآنی، ۱۴۰۱.
۵۷. مدامی، روح اله، «بررسی راهکارهای نهفته در نظریه اعتباریات علامه طباطبائی به منظور دستیابی به صلح و زندگی مسالمت آمیز»، دو فصلنامه پژوهش های مابعدالطبیعی، دوره: ۳، شماره: ۵، (۳۶۰-۳۲۵)، ۱۴۰۱.
۵۸. مدرسی، محمدتقی، من هدی القرآن، تهران، دارالمحب الحسین، ۱۴۱۹ق.
۵۹. مصلح، علی اصغر، اعتباریات علامه طباطبائی مبانی طرحی فلسفی برای فرهنگ، مقاله ۲، دوره ۹، شماره ۳۶، ۱۳۹۲.
۶۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۴.
۶۱. مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، مترجم موسی دانش، قم، بوستان کتاب، ۱۳۷۸.
۶۲. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۶۳. نکونام، جعفر؛ محمدفام، سجاد، تحلیل تحول آراء تفسیری مفسران بر اساس مفهوم گفتمان، مقاله علمی وزارت علوم، ش ۳۴، ۴۵-۶۳، ۱۳۹۶.
۶۴. هاشمی، محمدجواد، ذاتی بودن دین و دینداری از نگاه علامه طباطبائی، اندیشه نوین دینی، ش ۳۹، ۱۲۰-۱۰۳، ۱۳۹۳.
۶۵. هوشنگی، حسین؛ جوادی، حسین؛ فیاض ابراهیم، محسن؛ سعیدی فر، سیدعلی؛ نظریه اعتباریات و نظریه اجتماعی، تهران، امام صادق، ۱۳۹۵.
۶۶. یزدان مقدم، احمدرضا، کاربرد و توجیه نظریه ادراکات اعتباری در تفسیر المیزان، یک تحلیل مقایسه ای، مللی اسراء. دوره ۱، پیاپی ۱۱، ۳۱-۵۰، ۱۳۹۶.